

rahva massilise rahutuse. Välistada ei saa ka mõne(de) kohaliku või väljast saabunud karismaatilise jutlustaja(te) ässitustegevust. See, et Uus-Pärnu raad kogukonnale järele andis ja uut usku sallima hakkas, võis tuleneda puhtpragmaatilisest arusaamast, et võimu säilitamiseks tuleb järeleandmisi teha, vajadusel ka oma konfessionaalseid eelistusi muuta. Pärast pildirüüstet levis uus usk linnakogukonnas kiiresti.

Lõpetuseks veel üks üldisemat laadi küsimus, nimelt jäi siinkirjutajal lõpuni ebaselgeks, kumb naaberlinn, kas Tallinn või Riia avaldas Uus-Pärnule suuremat mõju. Raamatut lugedes on selgelt näha, et autor tunneb hästi Tallinna näiteid ja toob neid sageli võrdluseks. Sellest ei saa aga veel järeldada Tallinna suuremat domineerimist väikelinna üle. Kokkuvõtvalt jääb Põltsam-Jürjo Uus-Pärnu raamatust väga hea mulje, seda nii sisulises kui ka vormilises mõttes. Autor mitte ainult ei kirjelda, vaid ka analüüsib. Samas teeb lugemise huvitavamaks rohke illustratiivne materjal. Selle raamatuga on väikelinn Uus-Pärnu ajalugu 16. sajandi esimese poole osas komplekselt läbi uuritud. Isegi kui kellelgi õnnestub leida uusi allikaid Uus-Pärnu ajaloo kohta, ei ole võimalik mööda minna Inna Põltsam-Jürjo uurimistulemustest.

Enn Küng

Tallinna ja Pärnu eraraamatukogud 18. sajandil

Die Privatbibliotheken in Tallinn und
Pärnu im 18. Jahrhundert. (Tallinna ja
Pärnu eraraamatukogud 18. sajandil.)
Bearbeitet von Raimo Pullat. Estopol.
Tallinn, 2009. 160 lk.

Käesoleva vaatluse all olev allikapublikatsioon on kuues raamat ajaloolane Raimo Pullati editeeritud sellealasest sarjast, sisaldades Tallinna ja Pärnu elanike varaloendites *resp.* varandusinventarides üleskirjutatud raamatukogude nimestikke. Sellesse raamatusse on autor koondanud varem publitseeritud varandusinventaride köidete¹ eraraamatukogude parandatud ja täiendatud loetelud. Ühiste kaante vahele kogutud materjal pakub hea võimaluse raamatuloolasele, kirjandusteadlasele ja kultuuriloo uurijale oma uurimistöö allikabaasi loomiseks.

Tänapäeval on välja kujunenud raamatukultuuri uurimise suund, milles ajalooliste allikatena on kasutatud just koduraamatukogude või raamatukaupmeeste varaloendites säilinud nimekirju. Eraraamatukogude uurimine ja olulisus väljendub rohkete kultuuri- ja teaduslooliste andmete saamises, mille kaudu on võimalik jälgida nii raamatulevi, kirjandusvälja

¹ Die Nachlassverzeichnisse der deutschen Kaufleute in Tallinn. 1. 1702–1750. (Tallinna saksa kaupmeeste varandusinventarid. 1. 1702–1750.) Bearbeitet von R. Pullat. Estopol, Tallinn, 1997; Die Nachlassverzeichnisse der deutschen Kaufleute in Tallinn 1777–1800. Bd. 3. (Tallinna saksa kaupmeeste varandusinventarid 1777–1800. 3. kd.) Bearbeitet von R. Pullat. Estopol, Tallinn, 2004; Die Nachlassverzeichnisse der Einwohner der Stadt Pernau 1702–1800. (Pärnu elanike varandusinventarid 1702–1800.) Bearbeitet von R. Pullat. Estopol, Tallinn, 2005; Die Nachlassverzeichnisse der Handwerker in Tallinn 1706–1803. (Tallinna käsitööliste varandusinventarid 1706–1803. Bearbeitet von R. Pullat. Estopol, Tallinn, 2006; Die Nachlassverzeichnisse der Literaten in Tallinn 1710–1805. (Tallinna literaatide varandusinventarid 1710–1805.) Bearbeitet von R. Pullat [Redaktion: O.-H. Elias, G. Jaritz, R. Pullat]. Estopol, Tallinn, 2007.

kui ka ühiskonna kultuuriarengu suundumusi. Raamatulugu iga rahva kultuuriloo koostisosana pakub objektiivset informatsiooni ühiskonna vaimsete ilmingute kohta, nagu näiteks 2009. aasta algul ilmunud Donald Sassooni raamatu „Euroopa kultuuri ajalugu” puhul, kus Euroopa kultuuri ajaloo tutvustamine algab 18. sajandi lõpu raamatuloolise ülevaatega.²

Äsja ilmunud Raimo Pullati uus allikapublikatsioon on varustatud asjaliku eessõnaga, kust lugeja saab selgitusi allikapublikatsiooni sisu kohta. Autor viitab oma eessõnas mitmele keerukale ja aeganõudvale ülesandele, mida ajaloolise materjali publitseerimine uurijale dikteerib. Nende hulgas üks on kindlad professionaalsed oskused allika transkribeerimiseks tänapäeval loetavasse vormi raamatute pealkirjade väljalugemisel ja autorite väljaselgitamisel, s. o. käsikirjalise saksa (gooti) kirja lugemisoskust valdava ajaloolase esmaülesanne on allikais üles tähendatud raamatud ja autorid identifitseerida. Samas on varaloendites raamatu kohta kirjapandud informatsioon kokkusurutud ja napp. Nii autorite nimed kui ka pealkirjad on toodud enamjaolt sõnade ja lühendpealkirjadega ning ühe teose paljude variatsioonidega erinevates loendites. Varaloendeis on Eesti oludes raamatu üleskirjutamise keelena kasutatud peamiselt saksa või ladina keelt, Soomes näiteks ka rootsi keelt. Tihti on need kirja pandud raamatu originaalkeeles. Sageli oli raamatuil pealkiri kahes keeles või näiteks saksakeelsetel teostel ladinakeelne pealkiri, millest märgiti vaid ladinakeelne nimetus, mida enamik literaate kasutas. Kahjuks puudub Eesti ala varaloendeis kirjapandud raamatute kohta märge hinna kohta, erinevalt Saksa või Soome varaloendeist. Loeteludes puuduvad enamasti ka ilmunisandmed, mistõttu on raske kindlaks määrata konkreetset väljaannet, eriti veel siis, kui raamatutest on tehtud kordus- ja uustrükke.

Käesoleva allikapublikatsiooni üks lisaväärtusi on kindlasti Lauri Suurmaa koostatud raamatute autoriregister. Selle põhjalikust tutvustamisest eessõnas saame väärtuslikku teavet Euroopa andmekogudest, mille alusel on tänapäeval võimalik tollaseid raamatuid ja autoreid identifitseerida. Samas võib siin meelde tuletada, et ka eelmine Raimo Pullatil ilmunud literaatide varaloendite allikapublikatsioon oli varustatud autorite registriga.

18. sajandi praktika järgi võeti raamatut kui eset, mille väärtust ei väljendatud esmajoones mitte tema vaimse sisu, vaid välise külje, vanuse ja füüsilise seisundi järgi. Raamatute kirjapanek pärandusinventarides 16. sajandist alates näitabki raamatu välise külje tähtsustamist, kui varaloendite nimekirjade jaotuse aluseks oli peamiselt raamatukausta suurus. 17.–18. sajandi varaloendites on järgitudki üleskirjutamist raamatukausta aluseks võttes, alustatud tavaliselt fooliost, s. o. poolkaustast ehk kahendikformaadist (2°), kus oli trükitud kaheks jaotatud paberipogna neljale küljele ning kausta kõrguseks oli tavaliselt üle 40–50 cm. Järgmised kaustasuured olid kvart ehk neljandikformaad (4°), tavaliselt üle 25 cm kõrge; oktaav, kaheksandikkaust ehk raamatuformaad (8°), kui paberipoogen murti kaheksaks; duodeets – kaheteistkümnendik raamatuformaad (12°), kui poogen oli murtud kaheteistkümneks, jne. Ka ei ole eraraamatukogude ajaloolistes nimestikes tihti ülestähendamisel väärtustatud eelnevate põlvkondade kulunud ja äraloetud (räbaldunud) raamatuid, vaid need on kokku võetud tihti ühise koondnimetuse alla kui „vanad”.

Vaatlusaluse allikapublikatsiooni andmete analüüsi omapoolse nägemuse on avaldanud juba Tõnis Liibek, iseloomustades Pärnu linna elanike raamatukogudes leidunud konkreetseid teoseid ja nende autoreid.³ Tänapäeval on ajaloouurijad ja kirjandusteadlased raamatukultuuri- ja kirjandusloo uurimisel näinud varaloendites leiduvates raamatunimestikes üllatavalt paljusid vaatenurki ja käsitluspunkte. Üks vanemaid ja tänaseni jätkuvalt populaarne on lugemislektüüri ja -huvi muutuste, s. o. lugemise uurimine. Teadaolevalt toimusid 18. sajandi jooksul raamatumaailmas pöördelised nihked. Nii näiteks kuulusid Saksamaal 1740. aastatel ilmunud raamatutest pooled usukirjanduse hulka, aastaks 1800 oli aga religioosse kirjanduse osatähtsus langenud ühele kümnendikule. 18. sajandil nihkus seega raamatute funktsioon usulisest otstarbest praktiliste teadmiste poole – avas lugejate meeled ja mälu ajaloole ja kaasaajale, muutus samas ka ajaviiteks ning toetas tekkinud lugemishuvi. Seetõttu peetaksegi 18. sajandit lugemisrevolutsiooni sajandiks, mil mindi üle intensiivselt lugemiselt (ühe raamatu paljukordse lugemise tavalt) ekstensiivsele

² D. Sassoon. Euroopa kultuuri ajalugu aastast 1800 kuni tänapäevani. Varrak, Tallinn, 2008.

³ T. Liibek. Milliseid teoseid loeti Pärnus 18. sajandil? – Pärnu Postimees 12.05.2009, lk. 7. Vt. ka T. Liibek. Tallinna ja Pärnu kodanike lektüür valgustussajandil. – Sirp 28.08.09.

lugemisele (paljude raamatute ühekordsele lugemisele).

Varaloendid on olulised allikad, mis võimaldavad saada ettekujutust lugemusest ja inimeste üldisest haritusest ajal, mil avalikud raamatukogud puudusid ning koduste eraraamatukogude tähtsus oli seetõttu suur. Selle uurimissuuna üks pioneere oli soome uurija Henrik Grönroos (1908–2007), kellelt ilmus 1996. aastal elutöö kokkuvõtte raamatus „Boken i Finland”,⁴ kus ta andis ülevaate raamatuvaramust Soome linnades aastatel 1656–1809 erinevate sotsiaalsete gruppide lõikes. Juba 1930.–1940. aastatel alustas ta raamatu ja kirjanduse varase leviku laiahaardelist uurimist, arendades välja oma raamatusotsioloogilise meetodi, kus ta üheliigilise ajalooallika – Soome linnade varaloendites leidunud raamatunimestikud – läbitöötamisel bibliografeeris vaadeldava ajastu Soome linnade eraraamatukogude fonde. Uurimus peegeldab erinevate sotsiaalsete kihtide ja gruppide raamatuvaramut lähtuvalt üleskirjutusest. Uurija ei identifitseerinud igat kirjet konkreetse teose väljaselgitamisega, sest üleskirjutuse fragmentaarsus ei võimaldagi kõikidel juhtumitel seda teha, kuigi teoreetiliselt võiks tuvastada kõik raamatud, sest varaloendite üleskirjutustes on kirjas need teosed, mis tollases raamatuvaramus reaalselt olid. Iga linna kohta on alfabeetiliselt järjestuses isikud, kelle varaloend sisaldas raamatuid, ning omanike isikuandmetena on lisatud nimi, surmaaeg, amet või staatus (kui need andmed olid teada). Alfabeetilises nimeregistris on esitletud enam levinud teoste autorid, sünni- ja surmaaastad, väljaantud teoste nimetused ja trükkiaasta. Autor analüüsis ja võrdles Soome linna eraraamatukogudes leidunud kodumaiseid ja välismaiseid raamatuid. Analüüsis peegeldus nii Euroopa kirjanduse leviku ulatus Soomes kui ka erinevate raamatute levik erinevates sotsiaalsetes gruppides ja regioonides. Henrik Grönroosi algatuslik uurimistöö on võimaldanud põhjapanevaid ja silmapaistvaid järeldusi kirjanduse leviku kohta vaatlusalusel ajal Soomes, samuti kultuurisuhete kohta Soome ja Euroopa maade vahel. Ta selgitas ka tõlkekirjanduslike suhteid – mida tõlgiti, kas alustekstid olid originaalid või juba tõlked. Sellel ajal moodustas Soome kirjanduse, nagu Eesti kirjandusegi, enamasti tõlkekirjandus. Esmalt rootsi keelde tõlgitud Euroopa originaalkirjanduse vahendusel jõudsid tekstid soome keelde. Paljud 16.–17. sajandi

Soomes käibinud emakeelsed raamatud olid käsikirjalised ning trükiti tunduvalt hiljem, tihti alles 19. sajandil. Raamatuvaramut uurides on Grönroos püüdnud iseloomustada ka lugejat, kuid ta möönab, et selle teema analüüsimine on uurijates tekitanud enim raskusi. Varasemate uurimuste tulemused, mis on puudutanud lugejateringi ja isikuid, olid ülimalt napisõnaliselt, laialivalguvad ja ebakonkreetsed, nagu näiteks „rahvas luges”, „raamatuid leidis kodudes” jne. Üldistuste tegemisel ei tohiks raamatuomaniku automaatselt pidada suureks lugejaks, sest omaniku lugemuse kohta on tänapäeval raske usaldusväärset teavet leida. Samas saab inventaridest huvitavat teavet ühe omaniku raamatute jõudmisest laiema publiku kätte: tihti on inventarides märkused, et raamat on välja laenutatud või vastupidi, et kodus on mõni raamat, kuid ei kuulu sellele perekonnale. Soomes on Grönroosi andmete põhjal koostatud ka elektrooniline andmebaas „Henrik”, kust on võimalik saada Soome ajalooliste raamatunimestike andmeid koduraamatukogude, raamatute jm. kohta.

Raimo Pullati allikapublikatsioonis esitatud raamatunimestike kohta tekib lugejal küsimus, kui suur protsentuaalne osa Tallinna varaloendites leidunud raamatukogude nimekirjadest on haaratud vaatlusalusesse kogumikku, ent selles osas eessõna kahjuks teavet ei sisalda. Oleks olnud igati lugejasõbralik, kui oleks teavitatud, et publitseeritud ajaloolised nimekirjad moodustavad teatud valiku säilinud nimestikest. Tallinna Linnaarhiivis säilitamisel olev testamentide ja varandusloendite soliidne hulk erinevate sajandite kohta peegeldab selle varasalve väärtust ja sügavust. Nii saab tänane uus uurijatepõlvkond püstitada oma teadustöö ülesanneteks kõigi säilinud eraraamatukogude hulga ja suuruse kindlaksmääramise ning Raimo Pullati alustatud publitseerimistegevuse jätkamise. Ka ei ole raamatukogude nimestike päismikesse lisatud arhiiviviidet, mis peaks aga allika editeerimisel kindlasti märgitud olema (tegu on ju allikapublikatsiooniga). Nimestike algusesse on küll lisatud andmete paiknemise leheküljed eelnevates publikatsioonides, kuid nii talitades ei oleks vaatlusalune publikatsioon justkui iseseisev ja kasutaja peaks allikate kohta käiva informatsiooni ammutama eelmistest väljaannetest. Seegi pole allikaandmete hankimise seisukohalt kuigi kasutajasõbralik lahendus.

Üks vaatlusaluste arhiiviallikate uurimise

⁴ H. Grönroos, A.-Ch. Nyman. Boken i Finland. Bokbeståndet hos borgerskap, hantverkare och lägre sociala grupper i Finlands städer enligt städernas bouppteckningar, 1656–1809. Helsingfors, 1996.

suundi on kindlasti tollaste raamatukogude raamatute arvulise suuruse uurimine, andmaks võimaluse võrrelda erinevate sotsiaalsete gruppide, erinevate linnade ja maade eraraamatukogude fonde suuruse ja sisu järgi. Võimalik on ka rekonstrueerida eraraamatukogu varandusinventari, raamatute nimekirju aluseks võttes, identifitseerides iga raamatukirje tänapäevaste elektrooniliste andmebaaside alusel, ning seejärel analüüsida kunagi eksisteerinud raamatulevikut ehk raamatuvälja. Sellise uurimuse on plaaninud tulevikus teostada Tallinna 18. sajandi kohta Tallinna Ülikooli germanistika õppejõud Mari Tarvas. M. Tarvas mainib just seda, et publikatsioonist on välja jäänud suurim u. 700 raamatut sisaldanud linnasekretär Johannes Justus Riesenkaampi raamatukogu loend.⁵ Samas on huvipakkuv uurida loendites olnud raamatute säilimist tänastes vanimates avalikes raamatukogudes, näiteks Tallinna vanimas, Tallinna Ülikooli Akadeemilise Raamatukogu *baltica* osakonna raamatufondis jm. Tallinna Ülikoolis on seda uurimisnurka kasutades retsensendi juhendamisel valminud Kati Keba⁶ ja Pirje Laaguse⁷ lõputööd, kus on analüüsitud kahe Tallinna literaadi varaloendites üles kirjutatud eraraamatukogudes sisalduvat ja nende raamatute säilimist kohapeal kaasajani. Samas võrdles Pirje Laagus Tallinna literaadi raamatukogu Soomes samal ajal elanud ja tegutsenud literaadi raamatukoguga.

Raimo Pullati vaatlusaluse tähelepanuväärse publikatsiooniga on pandud alus 18. sajandi raamatuvaramu laiemale ja sisulisemale uurimismõimalusele. Siinkohal tahaks tervitada kõiki selle ürituse edasivijaid, soovides tulevikus Eesti uurijatele Soomega samalaadset ja võrdset võimalust kasutada edukalt kogu säilinud arhiiviallikate massiivi editsiooni oma uurimistöö teostamiseks.

Liivi Aarma

⁵ M. Tarvas. Raamatuväli 18. sajandi Tallinnas. Eraraamatukogude kirjavara analüüs vastavalt varaloenditele. http://www.tlu.ee/files/arts/5668/k_tare6b6786f3945ec9098ad443c53e9bb3e.pdf.

⁶ K. Keba. Tallinna 18. sajandi koduraamatukogud professor Johann Friedrich Herlini näite varal. Bakalaureusetöö. (Juh. L. Aarma.) Tallinna Pedagoogikaülikool, Tallinn, 1997.

⁷ P. Laagus. Pastor Ludwig Bernhardi (1706–1741) raamatukogu. Bakalaureusetöö. (Juh. L. Aarma.) Tallinna Ülikool, Tallinn, 2005.

Hääl vabadusest, tekstid teistspoolisusest

Hääl vabadusest. Juhan Kristjan Talve tekstid 1983–1997. Tammerraamat, Tallinn, 2008. 327 lk.

Kahlemata olnuks pagulaseestlaste osa Eesti Vabariigi iseseisvuse taastamisel märgatavalt suurem, kui see kõik toimumuks paarkümmedki aastat varem. Siis olid veel tegevad ja terved selle põlvkonna inimesed, kes lahkusid Eestist kesk-eas või teismelisena ning organiseerusid oma paguluspaikades nii poliitiliselt kui ka kultuuriliselt. Pagulaskultuuri olemasolu ja elujõud on aastakümnete jooksul olnud lausa imetlusväärne. Organiseerunud eestlaskond oma mitmesuguste poliitiliste ning kultuuri-, veterani- ja üliõpilasorganisatsioonidega ei olnud mitte ainult pinnuks silmas ENSV punaparteilisele ladvikule kui ideoloogiline ja ajalooline vastukaal, vaid see edendas rivaliteedi põhimõttel ka eestlaste elu kodumaal. Pagulastele tuli näidata Kodu-Eesti elu ja kultuuri õitsengut, eelist paguluse ees, ning isegi tsensuur lubas ENSV-s mõningaid selliseid vabadusi, millest näiteks moskvalased ei saanud unistadagi.

Eesti Vabariigi järjepidevuse säilitamine ja mõnede juhtivate lääneriikide poolne anneksiooni mittetunnustamine olid EV taastamise olulised nurgakivid. Mis siis, et mittetunnustamine oli küllaltki formaalne – siiski aitas see pagulasorganisatsioonidel püsida asukohariikides jätkuvalt ja legaalsena.

Nii et kuigi EV vabanemises ja iseseisvuse taastamises osalesid peamiselt Eesti Komitee, aga ka Rahvarinde kaudu mitmed „päris” pagulased, s. t. need, kes ise siit lapse või noorukina olid põgenenud, on neid poliitikasse ja riigiametitesse sattunud siiski üsna vähe. Rohkem, kuigi ka mitte väga arvukalt, on Eesti Vabariigis poliitiliselt tegutsemas nende „päris” pagulaste lapsed sõjajärgsest põlvkonnast või põlvkondadest. On välisteenistuses ja mujal, aga peaaegu pole neid Eesti erakondades, kui kunagine Isamaaliit välja arvata.

Seda hinnatavam oli eesti kirjaniku ja etnograafi Ilmar Talve poja Juhan Kristjan Talve